

מאמצות המזרח אל מחוץ החומה

קהילות הספרדים
ועדות המזרח בירושלים,
מראשית העת החדשה
ועד להקמת מדינת ישראל

יהושע בן אריה

הקהילה היהודית בירושלים במאה ה־19

בראשית המאה ה־19, המועד המקובל של ראשית העת החדשה בארץ ישראל, הצטמצמה ירושלים בתחומי העיר העתיקה בלבד. עם ערב נסגרו ארבעת שערי העיר שהיו פעילים בה: שער יפו, שער שכם, שער האריות ושער ציון. גודל האוכלוסייה המוערך בעיר בשנת 1800 היה כ־9,000 נפש, שהתחלקו לכ־4,000 מוסלמים, לכ־3,000 נוצרים בני עדות שונות ולכ־2,000 יהודים. אנשי הקהילה היהודית שחיו בעיר השתייכו רובם ככולם לעדה הספרדית. המשפחות הספרדיות הגיעו לירושלים עד המאה ה־19 בעיקר מארצות הפזורה היהודית הספרדית שבתחומי האימפריה העות'מאנית: תורכיה, ארצות הבלקן, יוון ועוד. המונח "ספרדים" מכוון על פי רוב ליוצאי ארצות אלו דוברי הלאדינו, ולא לבני עדות המזרח האחרות שלא שלטו בשפה זו (פרט לבני העדה המרוקאית, שלהם הייתה שפה ספרדית-יהודית ייחודית להם – חכיתיה).

במרוצת המאה ה־19, בעקבות רפורמות בחוקה העות'מאנית, התגברות המעורבות של המעצמות האירופיות וההתפתחויות הטכנולוגיות והביטחוניות בשיט בים התיכון, גדלה העלייה היהודית לארץ ישראל ובייחוד לירושלים. כך החל מספר תושביה היהודים גדל, ובין היתר גדל גם מספר המשפחות היהודיות הספרדיות והחלו מגיעים אליה יהודים גם מבני עדות המזרח האחרות. בשנת 1840 כבר היו היהודים העדה היהודית הגדולה ביותר בעיר, וגידול זה נעשה משמעותי עוד יותר במחצית השנייה של המאה ה־19. לפי הערכות משוערות הגיעה כלל האוכלוסייה בירושלים בשנת 1870 ל־22,000 נפש, מחציתה יהודית, שהחלוקה בה הייתה שווה בין העדה האשכנזית לבין העדה הספרדית ובני עדות המזרח. ערב מלחמת העולם הראשונה הגיעה האוכלוסייה בעיר לכדי 70,000

בני העדות המזרחיות בירושלים, מאירי הספר "ארצנו" (1921). מלמעלה: תימני, הררי, בוכרית, פרסי, גורג'י, בבלי

פרופ' יהושע בן אריה, חתן פרס ישראל בגיאוגרפיה, עוסק שנים ארוכות בחקר ירושלים בעת החדשה. ספרו על ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט עתידי לראות אור בשנה הקרובה.

בה במיוחד: המערביים (יוצאי צפון אפריקה), הגורגים (הגרזינים), הבוכרים, התימנים והפרסים. רובה המכריע של אוכלוסייה זו נקלט והתארגן בעיר העתיקה, שהיוותה את כור ההיתוך וההתלכדות של בני העדות הללו, פרט אולי לבני העדה התימנית, שהגיעו בחלקם היישר לשכונות בעיר החדשה.

במעגל השני, של הבנייה מחוץ לחומות, פתחו דווקא המערביים מבני עדות המזרח, בבנייתה של שכונתם הנודעת מחנה ישראל, במחצית השנייה של שנות ה-60 של המאה ה-19. אליהם הצטרפו ב-1882 בני העדה הספרדית בבנייתה של שכונת אהל משה, בת לוויתתה הספרדית של שכונת מזכרת משה, שנבנתה בעזרת קרן מזכרת משה מונטפיורי. בשנות ה-80 הקימו גם בני העדה התימנית – בעזרת גופים יהודיים כלליים – שלוש שכונות ראשונות משלהם: בתי גורל בשכונת משכנות ישראל, כפר השילוח ונחלת צבי. בעשור זה אף החלה הבנייה של שכונת "חברות המסחר" (ביניהן שכונת מחנה יהודה), שבהן היו בני העדה הספרדית שותפים מרכזיים. ב-1890 הצטרפה העדה הבוכרית לבנייה מחוץ לחומות עם הקמת שכונת הבוכרים החשובה והנודעת. באותה שנה פלשו עשרות רבות של משפחות עניות שחיו בעיר העתיקה בתנאים קשים לשטח הגדול בקרבתה של משכנות שאננים והקימו עליו בתים זמניים ודלים. התמונה הקשה שהתפתחה שם הביאה את הגופים היהודיים להחליט לפנותם ולהקים בעבורם שתי שכונות: אחת לאשכנזים והשנייה לספרדים. זו האחרונה הייתה שכונת שבת צדק, שהוקמה ממערב למחנה יהודה. שני העשורים האחרונים של השלטון העות'מאני בעיר הביאו להקמת שכונות יהודיות נוספות של בני העדה הספרדית בעיר, שלהקמתן הצטרפו גם בני

נפש, מהם כ-45,000 יהודים: 25,000 אשכנזים ו-20,000 בני העדה הספרדית ועדות המזרח. באשר לחלוקה הפנימית בקרב בני עדות המזרח, מציין אחד המקורות מספרים אלו (במספרים מעוגלים):

שנה	סך הכול	ספרדים	מערביים	גורגים	בוכרים	תימנים	פרסים
1876	7,260	7,260					
1891	9,748	7,300	2,280	600	500	1,068	
1901	13,038	7,900	2,420	670	530	1,288	230
1913	25,473	19,219	1,987	476	917	2,874	נמנו עם הספרדים
1917	13,464	7,636	1,029	572	762	1,956	1,509

(על פי ח"א זוטא וא"ל סוקניק, בתוך י' בן-אריה, עיר בראי תקופה, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 407)

בתוככי החומה ומחוצה לה

את גידולם והתבססותם של העדה הספרדית ובני עדות המזרח בירושלים עד להקמת מדינת ישראל אפשר לבחון בשלושה מעגלים מרחביים וכרונולוגיים: בעיר העתיקה; בבניית השכונות היהודיות הראשונות מחוץ לחומות העיר; ובהתבססות בירושלים החדשה בתקופת המנדט. כפי שניתן לראות, בשלהי התקופה העות'מאנית חל ריבוי מרשים באוכלוסיית בני העדה הספרדית והמזרחית בירושלים. ריבוי זה נבע מריבוי טבעי של המשפחות הוותיקות שחיו בעיר, משיפור תנאי הבריאות והתזונה בעיר, ומעלייה יהודית ספרדית בולטת שהגיעה לירושלים מארצות האימפריה העות'מאנית שבהן דיברו בשפת הלאדינו: תורכיה, יוון, מקדוניה, יוגוסלביה, בולגריה ועוד. גם התבססות המואצת של בני עדות המזרח האחרות בעיר באותה העת מרשימה. חמש עדות בולטות

בתי כנסת מזרחיים בשכונת ממילא (איור: אליהו שורץ)

עדות המזרח הנוספות: פרסים, חלבים, אורפלים (יוצאי העיר אורפה שבדרום מזרח תורכיה) וכורדים. אלו האחרונים אינם מצוינים בטבלה שהוצגה לעיל, כנראה מפני שמספרם בשלהי התקופה העות'מאנית היה קטן מאוד וכיוון שמוסדותיהם הארגוניים טרם הוקמו.

התרחבות התבססות וחריצות: תקופת המנדט

תקופת מלחמת העולם הראשונה פגעה קשות בתושבי ירושלים, בכלל זאת בבני העדה הספרדית ועדות המזרח. עם הכיבוש הבריטי של העיר החל מעגל הפעילות השלישי של אנשי העדה הספרדית ובני עדות המזרח בירושלים, בשכונות העיר החדשה ההולכת ומתפתחת. הטבלה הבאה, שהוכנה על סמך המפקד המפורט של יהודי ירושלים מספטמבר 1939, מצביעה על התוצאה של חלק ניכר מפעילות זו, ועל מספרם של בני העדות הספרדיות והמזרחיות בשכונות השונות (מספרים מעוגלים):

העדה	גודל	שכונות מגורים עיקריות
ספרדים	10,600	זכרון משה - מקור ברוך - 2,651; נחלאות רבתי - 2,096; מחנה יהודה - 1,304; מרכז העיר - 893; משכנות, אהל משה - 600; ימין משה - 551; העיר העתיקה - 527; בית ישראל - 507; מערב העיר - 421; רחביה - 278; גאולה - 216; שכונת הבוכרים - 214; מאה שערים - 200; ועוד.
פרסים	5,700	נחלאות רבתי - 2,240; שכונת הבוכרים - 1,571; בית ישראל - 1,187; זכרון משה - מקור ברוך - 287; גאולה, כרם אברהם - 183.
כורדים	4,400	נחלאות רבתי - 2,972; בית ישראל - 528; שכונת הבוכרים - 358; העיר העתיקה - 165.
בבלים	3,900	בית ישראל - 1,417; נחלאות רבתי - 899; זכרון משה - מקור ברוך - 588; שכונת הבוכרים - 316; מחנה יהודה והמשכנות - 274; העיר העתיקה - 154.
תימנים	3,800	בית ישראל (שכונות תימניות) - 1,090; נחלת אחים - 839; יתר הנחלאות והמשכנות - 722; שכונת הבוכרים וגאולה - 361;
מערביים	2,500	זכרון משה - מקור ברוך - 234; העיר העתיקה - 181; מרכז העיר - 117.
בוכרים	2,000	נחלאות רבתי - 653; העיר העתיקה - 503; זכרון משה - מקור ברוך - 351; משכנות ומחנה יהודה - 273; מרכז העיר - 202; ימין משה - 150.
חלבים	1,780	שכונת הבוכרים - 1,023; בית ישראל - 588; מרכז העיר - 202.
אורפלים	1,530	נחלאות רבתי - 1,425.
גורגים	1,000	בית ישראל - 290; זכרון משה - מקור ברוך - 261; מרכז עיר - 181; שכונת הבוכרים וגאולה - 92; מחנה יהודה ומשכנות - 80.
אפגנים	570	שכונת הבוכרים - 335; בית ישראל - 184.
דמשקאים	220	נחלאות רבתי - 66; זכרון משה - מקור ברוך - 50.

סך הכול

ספרדים ובני עדות המזרח: 38,000.

אשכנזים: 42,000.

ניתן להצביע על מספר תופעות עיקריות בולטות סביב ההתפתחויות שהתרחשו בקרב בני העדה הספרדית ועדות המזרח בירושלים בתקופת המנדט. ראשית יש להדגיש את המשך הריבוי באוכלוסייתן, כאשר הן ממשיכות להיות קרוב למחצית מכלל האוכלוסייה היהודית בעיר. הריבוי בולט במיוחד בקרב בני עדות המזרח, כאשר הפרסים עולים לראש הרשימה, ואחריהם הכורדים והבבלים. המערביים והבוכרים יורדים באופן יחסי במספריהם. התפרוסת של בני העדות הללו היא ברחבי העיר כולה, עם ריכוזים בולטים בכמה אזורים. בקרב חלק מן העדות הריכוז השכונתי בולט במיוחד, בעוד אצל אחרות הוא בולט פחות.

שלוש תכונות נוספות בולטות בקרב בני העדות הללו בתקופת המנדט. הראשונה היא העוני הרב שנקלעו אליו. אמנם אפשר היה למצוא בקרבן גם משפחות בעלות מעמד כלכלי איתן ואף עשיר, דוגמת משפחות ולירו, אלישר ואבולעפיה הספרדיות; קוקיה וחכמישוויילי הגרוזיניות; עמיאל ואבושדיד המערביות; מוסיוף, בורוכוף ודוידוף הבוכריות, וכן אצל בני העדות האחרות, אך אלה היו מיעוט קטן. רובם המכריע של בני עדות אלו, כולל מרבית בני העדה הספרדית, היו משפחות עניות, קשות יום, אשר פרנסתם מועטת, הכנסתם דלה והעוני שורר בכול בסביבתן.

התכונה השנייה היא חריצותם הרבה ונכונותם לשאת בכל עבודה ומשלח יד שיאפשרו את הקיום הכלכלי: סבלים ורוכלים, חוצבים ופועלי בניין, בעלי מכולות קטנות ורוכלים ברחובות, סנדלרים וחייטים, שמשים ומצחצחי נעליים, מוכרים בשוק, סוחרים בבגדים משומשים וסמרטוטים ואף מקבצי נדבות. ובקרב הנשים: עוזרות בית, כובסות, מנקות, שוטפות רצפות ועוד. גם הילדים נוטלים חלק בפרנסת המשפחה, על מנת שניתן יהיה לאכול ולהתקיים. התכונה השלישית שאפיינה אותם הייתה ריבוי הילדים בכל משפחה, שהביא לצפיפות מגורים קשה ביותר, לרוב בצוותא עם בני משפחה נוספים, המתרכזים כולם בדירה צנועה, לעיתים קרובות של חדר אחד ושירותים מצומצמים. ואולם, משגדלו והתבגרו בני הדור השני והשלישי הפכו אלו לנכס החשוב ביותר של עדות אלו: אלו התערו בחברה היהודית החדשה שהתפתחה וקמה בירושלים החדשה, הצטרפו לבתי הספר ולתנועות הנוער שקמו בעיר, השתתפו בפעילות התנועה הציונית והמפלגות הפוליטיות שלה, ומילאו תפקיד מרכזי בתנועות הלאומיות והביטחוניות הישראליות. צאצאים אלו היוו בעצם את "אוצר הכסף" של בני העדות הללו, שהן תרמו אותו להקמתה ולבנייתה של כלל ירושלים היהודית החדשה.

לעיון נוסף:

1. י' בן-אריה, עיר בראי תקופה, א, ירושלים תשל"ז.
2. הנ"ל, שכונות ואישים בירושלים בתקופת המנדט (בהכנה לדפוס).
3. ד' גורביץ, יהודי ירושלים: חקירה דמוגרפית סוציולוגית של היישוב היהודי לעדותיו, ירושלים תש"א.

